

УДК 316.42

ЮРІЙ САВЕЛЬЄВ,

кандидат філософських наук, доцент, старший науковий співробітник факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Соціокультурні виміри модернізації та економічний розвиток європейських суспільств: Україна в координатах цінностей та ідентичності¹

Анотація

У статті підтверджено зв'язок між фундаментальними показниками економічного розвитку європейських суспільств і соціокультурними вимірами модернізації, що охоплюють емансипаційні ціннісні орієнтації, громадянську ідентичність і міру індивідуальної відповідальності. Водночас такий зв'язок з позитивним ставленням до конкуренції не простежується. За результатами аналізу даних четвертої (2008–2010) хвилі Європейського дослідження цінностей (EVS) встановлено співвідношення модерної громадянської ідентичності (на противагу архаїчній) та емансипаційних цінностей для 42 європейських країн, продемонстровано структуру населення цих країн за критерієм типу включення інших і визначено місце України за цими параметрами в загальноєвропейському контексті. Хоча рівень громадянської ідентичності в Україні є близьким до середньоєвропейського значення, що може бути сприятливим чинником для модернізації, емансипаційні цінності тут, на відміну від розвинених країн, не пов'язані з громадянською ідентичністю.

---

¹ У статті використано матеріали дослідження, проведеного в рамках науково-дослідницької теми № 16БФ017-01 факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, а також теми “Соціокультурний вимір модернізації економіки України (І етап: Актуальність соціокультурних параметрів економічної модернізації)”, що розроблялася відповідно до Розпорядження Президії НАН України № 142 від 05.03.2014 року.

Порівняльний аналіз соціокультурних вимірів модернізації доповнює інші дослідження інституціональних та економічних змін і дає змогу краще оцінити перспективи й перешкоди розвитку України.

Ключові слова: модернізація, економічний розвиток, громадянська ідентичність, цінності, індивідуальна відповідальність, включення інших

Через 25 років після набуття незалежності для України залишається актуальним здійснення успішної модернізації. Сучасні соціальні теорії розглядають модернізацію в трьох взаємопов'язаних вимірах: економічного розвитку, інституціональних змін (зокрема, демократизації політичної системи) і формування емансипаційних цінностей [Головаха, 2013].

Пріоритетним напрямом наявних досліджень є макроекономічний та інституціональний аналіз. Д.Норт, Д.Воліс та Б.Вайнґаст вказують на загальну світову тенденцію, згідно з якою для ефективного економічного розвитку потрібні інституціональні зміни й перехід від соціального порядку обмеженого доступу до порядку відкритого доступу [North, 2009]. Д.Аджемоглу, Дж.Робінсон, С.Джонсон та ін. демонструють на глобальному рівні, що характеристики соціальних інститутів визначають або успішність країни, або шлях до “неспроможної держави” (“держави, що не відбулася”) [Acemoglu, 2005; Acemoglu, Robinson, 2012; Messner, 2015]. Зокрема, важливу роль відіграють форми інститутів — домінування інститутів приватної власності або “екстрактивних” (*extractive*) інститутів [Acemoglu, Johnson, 2001; Re-evaluating, 2009]. Аналізуючи досвід модернізації в Україні, В.Дубровський, Я.Ширмер, В.Грейвс-Третій та ін. визначили інституціональні перешкоди розвитку в умовах “рентозорієнтованого” суспільства [Рушійні сили, 2010].

З іншого боку, є емпіричні підтвердження того, що у світовому масштабі зміни ціннісних орієнтацій (соціокультурний вимір модернізації) передують інституціональним змінам [Inglehart, 2005; Inglehart, 2009; Inglehart, 2010; Распутывание связей, 2012]. Сучасне суспільство доби пізнього модерну (“late modernity”) не лише характеризується комплексом властивостей його інститутів, форм виробництва, соціальної структури та культури, а й пропонує певний ціннісний орієнтир. Спрямованість на цей орієнтир, історично сформований і постійно оновлюваний, створює можливості ефективного регулювання в соціетальній системі, проте не гарантує його [Savelyev, 2013].

Тому поряд з економічним зростанням та інституціональними змінами у процес модернізації й розвитку нерозривно з ними вбудовані *соціокультурні виміри* — емансипаційні ціннісні орієнтації, раціональна парадигма світосприйняття, індивідуальна відповідальність, довіра, солідарність, критичне мислення, громадянська активність тощо. Універсальні модерні виміри завжди пов'язані з конкретно-історичними умовами і втілюються через національний контекст. Це породжує специфічні конфігурації й може призводити до соціальних дисфункцій та конфліктів. Відповідно, виявлення таких конфігурацій, що склалися в Україні, є актуальним дослідницьким завданням.

Свого часу Е.Лібанова виявила взаємозв'язки ціннісних орієнтацій населення України з соціально-економічною ситуацією в країні та державною політикою [Лібанова, 2008]. О.Балакірева, В.Геець, В.Сіденко та ін. визначили ціннісно-нормативні засади та детермінанти модернізаційних процесів на мікро- та макрорівні й дали оцінку ризиків та потенційних загроз ціннісної неоднорідності українського суспільства [Ціннісна складова, 2014]. Також було розглянуто зв'язок системи цінностей за методологією Г.Гофстеде з показниками соціально-економічного й політичного розвитку України і обґрунтовано необхідність стратегії цілеспрямованої трансформації цінностей українського суспільства [Базові культурні особливості, 2015]. У цілому “ціннісна свідомість, притаманна більшості населення України, ще й досі ґрунтується переважно на традиціоналізмі та консерватизмі, не зазнавши суттєвих змін за роки незалежності” [Головаха, 2013: с. 131]. Тому не дивно, що за характером ціннісних орієнтацій (методика Ш.Шварца) Україна суттєво відрізняється від більшості європейських країн [Магун, 2007].

Утім, соціокультурні виміри модернізації не обмежуються лише системою цінностей. Важливим виміром модерну є активна участь спроможних соціальних агентів у житті суспільства [Савельєв, 2013], а також соціальний капітал і рівень патерналістських очікувань населення [Ціннісна складова, 2014].

Ця стаття продовжує попередні дослідження і ставить за мету перевірити в загальноєвропейському контексті наявність зв'язку між ключовими соціокультурними вимірами модернізації і фундаментальними показниками економічного розвитку, а також виявити особливості співвідношень між окремими соціокультурними вимірами. Крім емансипаційних ціннісних орієнтацій у статті на рівні країн розглянуто громадянську ідентичність і сполучений з нею тип включення інших, міру індивідуальної відповідальності, що віддзеркалює процес набуття повноважень (*human empowerment*), і ставлення до конкуренції. Визначено співвідношення модерної громадянської ідентичності (на противагу архаїчній) та емансипаційних цінностей для 42 європейських країн і продемонстровано структуру населення цих країн за критерієм типу громадянської ідентичності та включення інших¹.

Для аналізу використовуються дані Міжнародного валютного фонду, Світового економічного форуму і четвертої (2008–2010) хвилі Європейського дослідження цінностей [EVS, 2011]. Вибірка репрезентативна для населення віком від 18 років. Усього аналіз охоплює 42 країни, в яких збігаються релевантні для дослідження питання, що разом охоплює 62 157 респондентів, у тому числі в Україні 1507 опитаних у 2008 році.

Економічний розвиток вимірюється показником ВВП на душу населення (в міжнародних доларах за паритетом купівельної спроможності) та інтегрованим індексом конкурентоспроможності, що розраховується Світовим економічним форумом (WEF) для обраних країн, крім Білорусі [International Monetary Fund, 2014; The Global Competitiveness Index, 2008].

---

¹ Про концепцію соціального включення див.: [Савельєв, 2012; Савельєв, 2015].

Соціокультурні виміри модернізації порівнюються між країнами як середні значення відповідних показників національних вибірок четвертої хвилі Європейського дослідження цінностей (EVS). Відповідно до наявних індикаторів Європейського дослідження цінностей (EVS) ставлення до індивідуальної відповідальності вимірюється за шкалою від 1 до 10, де 1 означає, що “люди мусять більше відповідати за своє забезпечення”, а 10 — “держава має брати більше відповідальності для гарантії забезпечення кожного”. Ставлення до конкуренції вимірюється за шкалою від 1 до 10, де 1 означає, що “конкуренція це добре”, а 10 — “конкуренція є шкідливою” [EVS, 2011]. Показник громадянської ідентичності / типу включення інших розраховується з наявних індикаторів Європейського дослідження цінностей за формулою, яка пояснюватиметься нижче.

Емансипаційні ціннісні орієнтації вимірюються за відомою методологією Р.Інглгарта і також представлені показниками Європейського дослідження цінностей [Inglehart, 2005; Распутывание связей, 2012]. Відповідно до цієї методології, індикатором для їх вимірювання є постматеріалістичні пріоритети індивідів над матеріалістичними. Р.Інглгарт, К.Вельцель і Г.-Д.Клінгеман вказують на те, що постматеріалістичні орієнтації є за своєю сутністю емансипаційними цінностями. Вони справедливо підкреслюють, що різні автори застосовують різну термінологію, говорячи про “ліберальні”, “постматеріалістичні”, “антропоцентричні” цінності або “цінності самовираження”, проте всі ці теорії описують єдиний процес заміни “традиційних конформних цінностей, що підпорядковують людську автономію дисципліні спільноти, ...цінностями, що вивільняють і роблять акцент на виборі людини. Відповідно ми характеризуємо цей процес як емансипаційну зміну цінностей” [Welzel, 2003: p. 342].

Поширеність таких цінностей у суспільстві є важливою характеристикою процесу модернізації, оскільки згідно з розробленою моделлю слід очікувати, що економічне зростання і збільшення матеріального добробуту має супроводжуватися формуванням саме емансипаційних цінностей [Inglehart, 2005; Inglehart, 2010].

Дескриптивний аналіз емансипаційних цінностей демонструє, що в Україні вони менш поширені, ніж у переважній більшості європейських країн (див. табл. 1). Індекс постматеріалістичних цінностей, що вимірюються за трибальною шкалою від 1 до 3, де 1 — це матеріалістичні орієнтації, а 3 — постматеріалістичні орієнтації, в Україні дорівнює 1,54, що на півтора стандартні відхилення менше за середньоєвропейське значення. Подібний до України показник має Молдова, а в Росії люди найменше з усіх в Європі поділяють емансипаційні цінності. До цієї групи суспільств також належать деякі Балканські, східноєвропейські та середземноморські країни. На протилежному боці — розвинені суспільства Західної Європи¹.

---

¹ Рейтинг 42 країн очолює Азербайджан. Проте цей випадок викликає сумніви, оскільки за десять років до того його індекс дорівнював лише 1,42 — тобто він перебував в іншому кінці рейтингу. Порівняння результату 2008–2010 років з іншими показниками цієї країни дає підстави зробити висновок, що це значення не є валідним.

**Економічні та соціокультурні показники модернізації
в європейських країнах, 2008–2010**

Країна	Індекс конкурентоспроможності, 2007–2008	ВВП (ППС) на душу населення, 2008 (міжнародний долар)	Емансипаційні цінності (середнє)	Модерна ідентичність / тип включення інших (середнє)	Важливість поваги до політичних інститутів і законів (середнє)	Важливість маги предків в країні (середнє)	Ставлення до індивідуальної відповідальності (середнє)	Ставлення до конкуренції (середнє)
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Австрія	5,23	39634	1,86	5,01	3,57	2,90	4,20	4,06
Азербайджан	4,07	8620	2,13	2,42	3,21	3,55	6,59	6,29
Албанія	3,48	6859	1,72	1,88	3,14	3,54	4,45	3,76
Бельгія	5,10	36235	2,01	5,71	3,58	2,68	5,03	4,67
Білорусь	–	12291	1,63	4,12	3,32	3,08	4,83	3,89
Болгарія	3,93	12341	1,60	1,78	3,33	3,56	5,15	3,19
Боснія і Герцеговина	3,55	7611	1,60	2,60	2,79	3,12	5,10	4,00
Велика Британія	5,41	36523	2,08	3,73	3,58	3,25	3,83	3,66
Вірменія	3,76	5273	1,76	3,06	3,46	3,37	5,35	4,31
Греція	4,08	30535	1,88	1,99	3,5	3,51	5,49	4,41
Грузія	3,83	4863	1,68	1,42	3,24	3,60	6,66	3,25
Данія	5,55	37266	2,08	5,92	3,75	2,79	4,73	3,98
Естонія	4,74	20259	1,75	3,11	3,25	3,34	5,04	3,93
Ірландія	5,03	42539	1,72	2,62	3,44	3,43	4,19	3,91
Ісландія	5,02	40025	1,99	5,52	3,43	2,74	4,89	3,08
Іспанія	4,66	30621	1,78	4,97	3,55	2,78	5,59	4,86
Італія	4,36	30581	2,01	5,40	3,69	2,97	5,75	4,45
Кіпр	4,23	29830	1,78	1,27	3,69	3,71	4,81	4,56
Латвія	4,41	17071	1,76	3,34	3,25	3,27	5,63	3,89
Литва	4,49	18946	1,76	2,83	3,05	3,23	4,86	4,50
Люксембург	4,88	82306	1,80	7,07	3,63	2,10	4,47	4,52
Македонія	3,73	9157	1,78	1,92	3,68	3,58	5,78	3,95
Мальта	4,21	23760	1,69	2,09	3,65	3,51	4,71	3,04
Молдова	3,64	3174	1,53	2,58	3,22	3,33	4,66	3,82
Нідерланди	5,40	40431	2,08	6,64	3,49	2,26	4,8	4,55
Німеччина	5,51	35442	2,00	4,24	3,61	3,12	4,28	3,57
Норвегія	5,20	53451	2,06	6,62	3,77	2,50	4,86	3,51

Закінчення табл. 1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Польща	4,28	17482	1,71	1,80	3,20	3,51	5,27	4,41
Португалія	4,48	22190	1,60	2,89	3,40	3,30	4,48	4,37
Росія	4,19	15922	1,43	2,24	3,37	3,51	5,50	4,51
Румунія	3,97	12580	1,65	2,25	3,41	3,47	3,90	3,04
Словаччина	4,45	22040	1,72	4,37	3,62	3,06	4,81	3,60
Словенія	4,48	29472	1,92	3,9	3,69	3,29	5,19	3,90
Туреччина	4,25	13138	1,72	1,64	3,54	3,6	5,31	4,41
Угорщина	4,35	19499	1,75	2,41	3,32	3,47	5,44	4,29
Україна	3,98	7347	1,54	3,06	3,39	3,27	5,85	4,72
Фінляндія	5,49	36217	1,99	5,39	3,77	2,9	4,55	4,53
Франція	5,18	34208	1,87	6,37	3,81	2,52	4,60	4,99
Хорватія	4,20	18545	1,81	2,71	3,28	3,35	5,12	3,92
Чеська Республіка	4,58	25395	1,80	3,29	3,34	3,22	4,78	3,88
Швейцарія	5,62	42783	1,90	6,43	3,62	2,41	4,05	3,87
Швеція	5,54	37245	2,13	6,31	3,68	2,51	4,19	3,66
<i>Середнє</i>	<i>4,55</i>	<i>25469</i>	<i>1,81</i>	<i>3,69</i>	<i>3,46</i>	<i>3,15</i>	<i>4,97</i>	<i>4,09</i>
<i>0,75-квантиль</i>	<i>5,10</i>	<i>36230</i>	<i>1,97</i>	<i>5,30</i>	<i>3,63</i>	<i>3,5</i>	<i>5,34</i>	<i>4,49</i>
<i>0,25-квантиль</i>	<i>4,08</i>	<i>12719</i>	<i>1,71</i>	<i>2,29</i>	<i>3,32</i>	<i>2,9</i>	<i>4,56</i>	<i>3,78</i>

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File; International Monetary Fund, World Economic Outlook Database, April 2009; The Global Competitiveness Report 2009–2010, Geneva: World Economic Forum, 2009.

Відповідно до моделі модернізації Р.Інглгарта, цілком передбачувано, що заможніші суспільства мають більшу кількість постматеріалістів, що орієнтовані на емансипаційні цінності. Проте з цієї тенденції є винятки — Росія має ВВП на душу населення, що дорівнює або перевищує рівень багатьох країн Східної Європи, але значно поступається їм за поширюваністю емансипаційних цінностей. Люксембург, Швейцарія та Ірландія мають показник ВВП на душу населення вищий за більшість країн, проте за показником емансипаційних цінностей вони близькі до середньоєвропейського значення і за ним подібні до Вірменії, Кіпру або Македонії.

Якщо в Україні впродовж спостережень від середини 1990-х років рівень поширення емансипаційних цінностей практично не змінився [Savel'uev, 2014], то підтримка індивідуальної відповідальності в суспільстві стала суттєво більшою, оскільки середнє значення очікування гарантій держави на користь відповідальності кожної людини знизилося із 7,6 у 1996 році до 5,9 у 2008-му (див. табл. 2).

Осіб, які покладають основну відповідальність на саму людину, збільшало удвічі — із 14,4% у 1996-му до 29,7% у 2008-му, тоді як тих, хто покладає основну відповідальність на державу, стало майже у два рази менше — 34,0% замість 59,9%.

Утім, якщо порівняти Україну з іншими європейськими країнами, підтримка індивідуальної відповідальності залишається однією з найменш поширених у Європі (див. табл. 1). Патерналістичні очікування є більш поширеними лише в Азербайджані та Грузії, а показник України подібний до інших східноєвропейських (Латвія, Угорщина, Польща) та південноєвропейських країн, зокрема: Італії, Іспанії та Греції. Найменше покладаються на державу у Великій Британії, Румунії, Швейцарії, Швеції, Ірландії, Австрії та Німеччині. Як було показано в попередніх дослідженнях, патерналістські очікування не є сприятливим соціокультурним чинником модернізації України [Ціннісна складова, 2014].

Таблиця 2

Динаміка ставлення до індивідуальної відповідальності та ставлення до конкуренції в Україні, 1996–2008*

Рік проведення дослідження	Ставлення до індивідуальної відповідальності	Ставлення до конкуренції	Кількість опитаних респондентів
1996	7,55	3,78	2691
1999	6,13	4,14	1171
2008	5,85	4,72	1487

* Середні значення за шкалою від 1 до 10, де 1 означає, що “люди мусять більше відповідати за своє забезпечення”, а 10 – “держава має брати більше відповідальності для гарантії забезпечення кожного”; 1 означає, що “конкуренція – це добре”, 10 – “конкуренція є шкідливою”

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File; WVS (2009). World Value Survey 1981–2008 official aggregate.

Також порівняно з іншими європейськими країнами в Україні люди є більш схильними вбачати в конкуренції радше шкоду, ніж користь (див. табл. 1). Проте в цьому випадку ставлення до конкуренції є неоднозначним і в багатьох розвинених західноєвропейських країнах. Поряд із середземноморськими Італією, Іспанією, Грецією та Кіпром (хоча Мальта є лідером позитивного ставлення) сприйняття конкуренції є відносно негативним у Франції, Бельгії, Нідерландах, Фінляндії, Люксембурзі, а також у деяких східноєвропейських суспільствах. Натомість більш сприятливою конкуренцію вважають у Румунії, Ісландії, Болгарії та Грузії.

Цікаво, що, на відміну від ставлення до індивідуальної відповідальності, підтримка якої в Україні за роки спостережень зросла, сприйняття конкуренції погіршилося (див. табл. 2). Якщо у 1996 році 53% опитаних схилилися до позитивної оцінки конкуренції, то 2008 року таких було менш як 38%. Відповідно з 15,1% до 25,7% зросла частка тих, хто переважно оцінював конкуренцію як шкідливе явище. Отже, тенденція 1990–2000-х років в Україні є суперечливою.

Крім зазначених соціокультурних показників, які є важливими характеристиками потенціалу модернізації суспільства, ми також пропонуємо новий підхід дослідження громадянської ідентичності, яка визначає практики включення інших і є основою для раціональної комунікації. Крім того, не-

обхідно з'ясувати, як модерна громадянська ідентичність пов'язана з емансипаційними цінностями в різних європейських суспільствах.

У попередніх дослідженнях було розглянуто етнічну, національну, соціальну і територіальну ідентичність [Макеєв, 1996; Коваліско, 2006; Пелагеша, 2008; Коржов, 2010]. Якщо протиставлялись етнічна і громадянська ідентичності, то під останньою розуміли державну наднаціональну ідентичність (громадянство країни) [Дробижева, 2007]. Проте модерні та архаїчні практики визначення своєї групи і включення інших як ототожнення тих, кого можна віднести до своєї групи, не розрізняються.

Критерієм такої диференціації є громадянський (*civil*) і первинний (*primordial*) типи соціального зв'язку, які визначають засади солідарності та ідентифікації в групі [Geertz, 1973]. Первинні зв'язки формуються на засадах родоvodu, мови, етносу, раси, територіальної або релігійної спільності, тоді як громадянські зв'язки є "більш опосередкованими й абстрактними", і замість біологічних або географічних даностей вони ґрунтуються на нормативних "етичних ознаках, асоційованих із соціальними функціями та інститутами" [Alexander, 1980: p. 7–8].

Важливо, що поява і поширення громадянських зв'язків і відповідна трансформація засад солідарності характеризують процес модернізації [Alexander, 1980]. Інакше кажучи, розвиток громадянської сфери та ідентичності є властивістю суспільства модерну і набуває особливої ваги у сучасний період. У сучасних суспільствах, які стають дедалі більш гетерогенними, соціальна взаємодія оптимізується саме через громадянську ідентичність, коли люди визначають себе "як індивідів і громадян, а не як членів етнічних груп" [Kivisto, 2002: p. 20]. Водночас частина населення зберігає пріоритет традиційних ідентичностей.

Таким чином, у цьому дослідженні ми розглядаємо модерну громадянську ідентичність і пов'язане з нею включення інших як таке, що є вільним від ставлення до особистісних приватних характеристик людини (походження, конфесійної належності, культурних традицій, цінностей, вподобань тощо). Поширення громадянської ідентичності може приводити до підвищення рівня толерантності в сучасному суспільстві [Савельєв, 2015]. Своєю чергою, зростання толерантності справляє позитивний вплив на економічну модернізацію [Shcherbak, 2013]. Разом із тим виникає питання про межі толерантного ставлення і здоровий глузд щодо поблажливості в деяких випадках. Принцип модерної громадянської ідентичності вичерпно розв'язує це питання, оскільки головним критерієм включення/толерування інших є **дотримання ними чинних у цьому суспільстві норм і законів**. На противагу цьому принципу культуроцентричні та етноцентричні практики сьогодні є архаїчними й передусім акцентовані на такому різновиді групової ідентичності, як етнічне (територіальне) походження.

Відповідно до наявних індикаторів Європейського дослідження цінностей (EVS) [EVS, 2011], модерна громадянська ідентичність (включення інших) може вимірюватися запитанням про те, наскільки важливим є факт поваги до політичних інститутів і законів країни для людини, щоб її можна було вважати справжнім громадянином (наприклад, справжнім українцем, росіянином, поляком, італійцем тощо). Діаметрально протилежна позиція,

що відображає архаїчне включення інших, — яке було типовим для доби раннього модерну, коли виникли національні держави, але своїм корінням сягає домодерних трибалістичних суспільств, втілюється у вимозі мати предків (вести свій родовід) у певній країні, щоби вважатися її справжнім громадянином (представником). Значимість цих вимог фіксувалася за чотирьохбальною шкалою, для зручності зворотно перекодованої: 4 — “дуже важливо”, 3 — “радіше важливо”, 2 — “не важливо”, 1 — “зовсім не важливо”.

За обома вимірами модерної й архаїчної ідентичності оцінки “дуже важливо” і “радіше важливо” переважають у більшості країн, хоча громадянська сфера (середнє 3,5) дещо переважає національну ідентичність — середнє 3,2 (див. табл. 1). Також існує група із 13 розвинених західноєвропейських країн, в яких національне походження менш важливе, ніж повага до інститутів і законів. Україна в обох випадках має показники, близькі до середньоєвропейських значень.

Утім, оскільки переважна більшість респондентів відповіли, що важливими є обидві вимоги, то для того, щоб вирізнити саме модерний тип включення інших на підставі громадянської ідентичності, нами було створено узагальнений показник, в якому враховуються варіанти відповіді респондента на обидва запитання. Сукупність значень цього показника є результатом множення оригінальної шкали одного запитання (від 1 до 4) на перекодовану шкалу іншого запитання (від 0 до 3):

$$MI = (a_1 \ a_2 \ a_3 \ a_4) \times \begin{pmatrix} b_0 \\ b_1 \\ b_2 \\ b_3 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} a_1 b_0 & a_2 b_0 & a_3 b_0 & a_4 b_0 \\ a_1 b_1 & a_2 b_1 & a_3 b_1 & a_4 b_1 \\ a_1 b_2 & a_2 b_2 & a_3 b_2 & a_4 b_2 \\ a_1 b_3 & a_2 b_3 & a_3 b_3 & a_4 b_3 \end{pmatrix},$$

де MI — показник модерної громадянської ідентичності (включення інших); a_i — елемент вектора значень поваги до політичних інститутів і законів країни ($i = 1, \dots, 4$); b_j — елемент вектора значень важливості наявності предків у даній країні ($j = 0, \dots, 3$). Тоді, якщо $a_1 = 1, a_2 = 2, a_3 = 3, a_4 = 4, b_0 = 0, b_1 = 1, b_2 = 2, b_3 = 3$, то

$$MI = \begin{pmatrix} 0 & 0 & 0 & 0 \\ 1 & 2 & 3 & 4 \\ 2 & 4 & 6 & 8 \\ 3 & 6 & 9 & 12 \end{pmatrix}.$$

Таким чином, через множення двох векторів ми отримуємо сукупність значень модерного включення на підставі ідентифікації своєї групи, що змінюються від 0 до 12, де 0 є мінімальним значенням модерного включення інших (архаїчна ідентичність), а 12 становить максимальне значення модерного включення інших (громадянська ідентичність). Тобто для такого модерного ставлення є неприйнятним порушення законів і неповага до чинних інститутів, проте національне й територіальне походження людини не має жодного значення. У результаті запропонованого перетворення двом відповідям, обраним кожним респондентом на окремі запитання щодо поваги до політичних інститутів та законів країни і щодо вимоги мати предків, дорівнює один певний елемент сукупності.

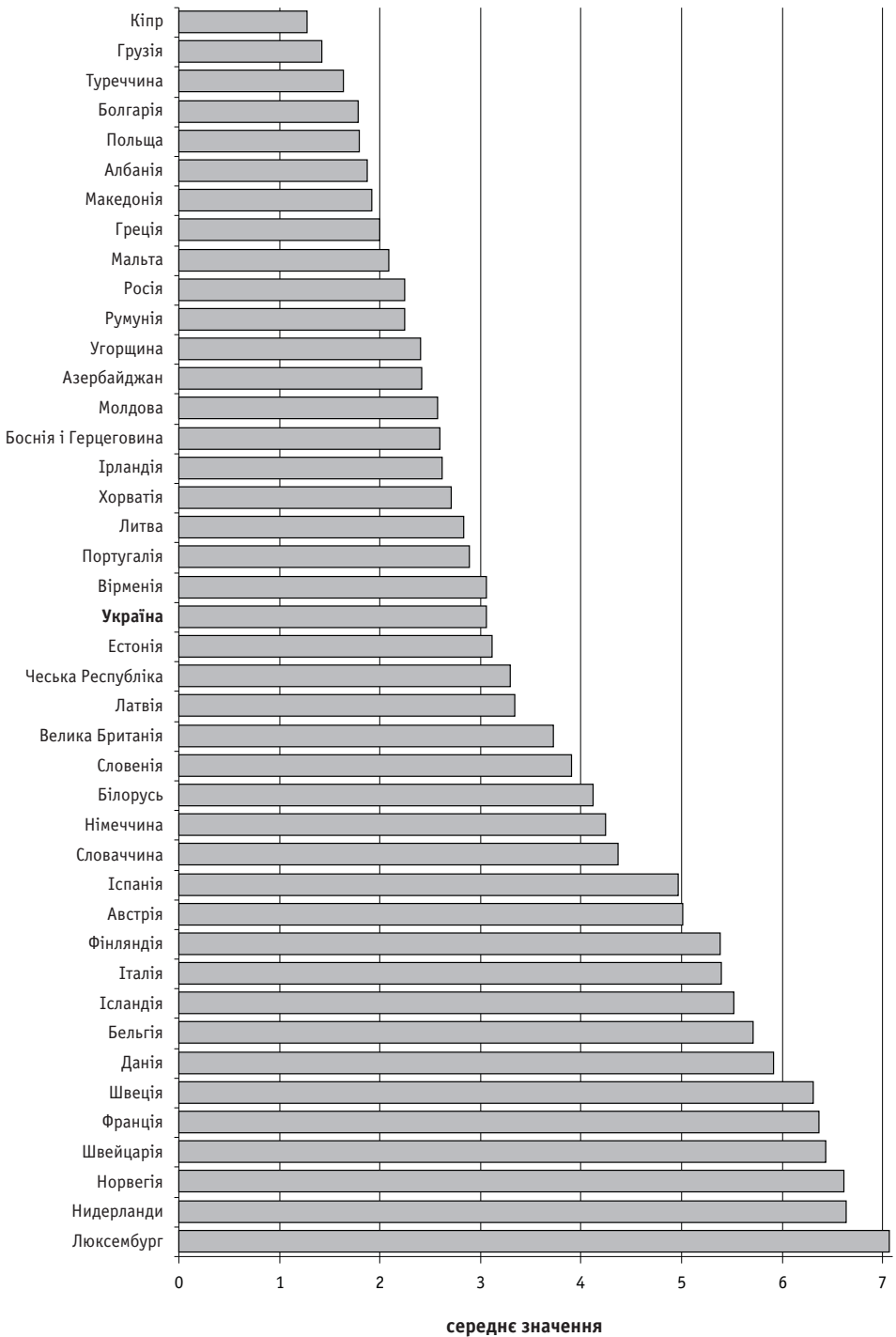

Рис. 1. Показник модерної ідентичності / типу включення інших в європейських країнах, 2008–2010 (шкала від 0 до 12, середнє)

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File.

Застосування національних середніх значень отриманого показника модерного включення інших дає змогу ранжувати європейські суспільства (рис. 1). Найбільш архаїчні ідентичність і практики включення притаманні деяким країнам півдня Європи (крім Італії та Іспанії), зокрема балканським, а також Польщі, Росії та Угорщині. Україна має значення 3,1 (подібно до Вірменії й Естонії), що нижче за середньоєвропейське значення, яке становить 3,7 зі стандартним відхиленням 1,7.

Серед країн колишнього СРСР лише Білорусь має значення, що вище за середнє європейське — 4,1. Серед постсоціалістичних суспільств Східної Європи — це Словенія і Словаччина. Лідерами за модерним ставленням є країни Бенілюксу, скандинавські країни, Швейцарія і Франція.

Цей показник є середнім загальнонаціональним значенням. Фактично він віддзеркалює існування в кожному суспільстві чотирьох окремих груп, представники яких поділяють певну ідентичність і відповідні практики включення до своєї групи. Це група модерного громадянського включення, для якої повага до політичних інститутів і законів країни є “дуже важливою” і “радіше важливою”, походження є “неважливим” або “зовсім не важливим”. Друга група — змішаного включення, для представників якої “дуже важливими” і “радіше важливими” є обидва критерії. Для третьої групи притаманна потуральна позиція, оскільки для неї жоден з вказаних критеріїв не є важливим. Останню групу можна визначити як антимодерну з єдиним архаїчним критерієм наявності предків для статусу справжнього громадянина (представника країни), який є необхідним для включення, і зневажливим ставленням до громадянського включення. Зі свого боку антимодерна ідентичність може бути поміркованою або радикальною, якщо повага до законів і інститутів набуває мінімального значення, а родовід — максимального.

У таблиці 3 наводиться розподіл за цими групами у 42 європейських країнах. Головним чином він збігається із ранжуванням країн відповідно до узагальненого показника модерної ідентичності, наведеним на рис. 1. Але за розміром антимодерної групи Україна (6%) перевищує середньоєвропейський показник 4,9%. Це все одне менше за третій кuartиль і є подібним до значень Чехії та Латвії. Найбільші антимодерні групи існують у Болгарії, Хорватії, Польщі та Румунії, а трійку лідерів зі значним відривом становлять Грузія, Азербайджан та Боснія і Герцеговина. Остання ще є унікальною за розміром індіферентної групи (20%), що може бути наслідком війни 1990-х років і свідчить про дезінтеграцію суспільства. У десяти європейських країнах частка людей із суто модерним ставленням перевищує 50%. У Норвегії, Швейцарії і Франції антимодерна група практично відсутня.

Поєднання національного рівня модерної ідентичності (включення інших) і емансипаційних цінностей у європейських країнах подано на рисунку 2. Кореляція між цими соціокультурними вимірами суспільства модерну на рівні показників країн є доволі високою — 0,69. Теорія модернізації і культурних змін передбачає існування такого зв'язку [Inglehart, 2005]. Проте кореляція в деяких суспільствах на рівні індивідів суттєво нижча. Тому можна побачити кілька кластерів суспільств, які характеризуються особливостями співвідношень цих вимірів.

Таблиця 3

Структура європейських суспільств за критерієм модерної ідентичності / типу включення інших, 2008–2010*

Країна	Модерна група	Змішана група	Індиферентна група	Анти-модерна група	Разом %	Усього опитаних
1	2	3	4	5	6	7
<i>Нідерланди</i>	74,2	20,2	4,0	1,6	100	1533
<i>Люксембург</i>	70,5	24,4	3,7	1,3	100	1588
<i>Норвегія</i>	66,6	31,5	1,9	0,1	100	1083
<i>Швейцарія</i>	66,0	32,2	1,5	0,4	100	1216
<i>Швеція</i>	61,8	34,2	1,6	2,4	100	1104
<i>Франція</i>	59,2	39,3	1,1	0,5	100	1496
<i>Данія</i>	58,2	39,4	1,5	1,0	100	1477
<i>Ісландія</i>	57,5	37,1	3,7	1,6	100	803
<i>Бельгія</i>	54,3	41,5	2,3	1,9	100	1506
<i>Італія</i>	53,2	44,1	1,8	1,0	100	1477
<i>Фінляндія</i>	49,4	48,3	0,7	1,6	100	1100
Австрія	46,4	47,9	3,9	1,8	100	1489
Іспанія	40,2	53,4	4,9	1,6	100	1462
Німеччина	37,6	58,7	2,6	1,0	100	2009
Словаччина	36,5	59,9	2,7	0,9	100	1476
Білорусь	33,8	58,2	4,4	3,6	100	1468
Словенія	31,3	62,9	3,6	2,3	100	1354
Велика Британія	31,1	64,0	3,3	1,6	100	1517
Латвія	26,3	62,3	5,3	6,1	100	1450
Естонія	25,0	63,3	4,5	7,3	100	1502
Україна	23,0	66,5	4,5	6,0	100	1458
Вірменія	21,3	68,5	3,4	6,9	100	1490
Чеська Республіка	20,7	66,3	6,5	6,5	100	1776
Азербайджан	18,2	63,8	5,2	13,0	100	1496
Ірландія	17,8	75,5	2,2	4,5	100	980
Хорватія	16,7	70,0	4,5	8,8	100	1493
Португалія	16,6	75,5	3,7	4,2	100	1532
Угорщина	14,5	72,5	2,9	10,0	100	1499
Росія	13,8	75,9	2,7	7,6	100	1462
Литва	13,5	72,0	6,2	8,3	100	1409
Молдова	13,3	76,1	3,3	7,3	100	1509
<i>Румунія</i>	12,7	74,6	2,8	9,9	100	1447

Закінчення табл. 3

1	2	3	4	5	6	7
<i>Боснія і Герцеговина</i>	10,4	53,8	20,0	16,0	100	1475
<i>Македонія</i>	10,2	87,1	1,4	1,3	100	1465
<i>Албанія</i>	9,3	73,8	2,0	15,0	100	1500
<i>Мальта</i>	9,2	88,3	0,8	1,8	100	1485
<i>Туреччина</i>	8,8	81,9	4,5	4,8	100	2229
<i>Болгарія</i>	8,5	80,6	2,2	8,7	100	1441
<i>Греція</i>	7,6	87,4	1,4	3,6	100	1483
<i>Польща</i>	5,7	81,8	3,2	9,3	100	1480
<i>Кіпр</i>	5,4	92,2	1,1	1,3	100	985
<i>Грузія</i>	4,4	81,2	2,4	12,0	100	1444
Середнє значення	30,0	61,6	3,5	4,9		
0,75-квантиль	48,6	75,5	4,3	7,5		
0,25-квантиль	12,9	48,0	1,9	1,6		

* Ранжування за часткою модерної групи; країни, що потрапляють у перший або третій квантиль середньоєвропейського значення, виділено курсивом.

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File

Завважмо, що Україна перевершує за показником модерної ідентичності більшість країн Східної та Південної Європи, а також Ірландію. Проте вона значно поступається іншим країнам (крім Молдови та Росії) за рівнем поширення емансипаційних цінностей і посідає за цим показником одне з найнижчих місць у Європі. В Україні відсутня кореляція на індивідуальному рівні між модерною ідентичністю та емансипаційними цінностями (0,05), тоді як у більшості інших розвинених країн і деяких постсоціалістичних суспільств вона простежується: 0,19 у Німеччині, 0,28 у Франції, 0,21 у Швеції, 0,11 у Польщі.

Отже, за соціокультурними вимірами модернізації Україна належить до групи суспільств, що тяжіють до архаїчно-традиційних орієнтацій населення. Більшість постсоціалістичних суспільств (разом з Ірландією) утворюють кластер, який вирізняється невисоким рівнем модерної ідентичності (включення інших) і помірним поширенням емансипаційних цінностей. Словенія і Словаччина є ближчими до західноєвропейських країн. Найгармонійніше емансипаційні цінності поєднані з модерною ідентичністю в Нідерландах і скандинавських країнах. Німеччина і Велика Британія, незважаючи на велике поширення емансипаційних цінностей, мають значно нижчий, ніж в інших західноєвропейських країнах, рівень модерної ідентичності.

Гіпотезою нашого дослідження є зв'язок соціокультурних вимірів модернізації з економічним розвитком суспільства. Слід наголосити, що соціокультурні виміри модернізації не можуть прямо впливати на економічне зростання. Відповідно до наявної моделі модернізації соціокультурні зміни є наслідком такого зростання, а не причиною. Приклад Ірландії або Польщі,

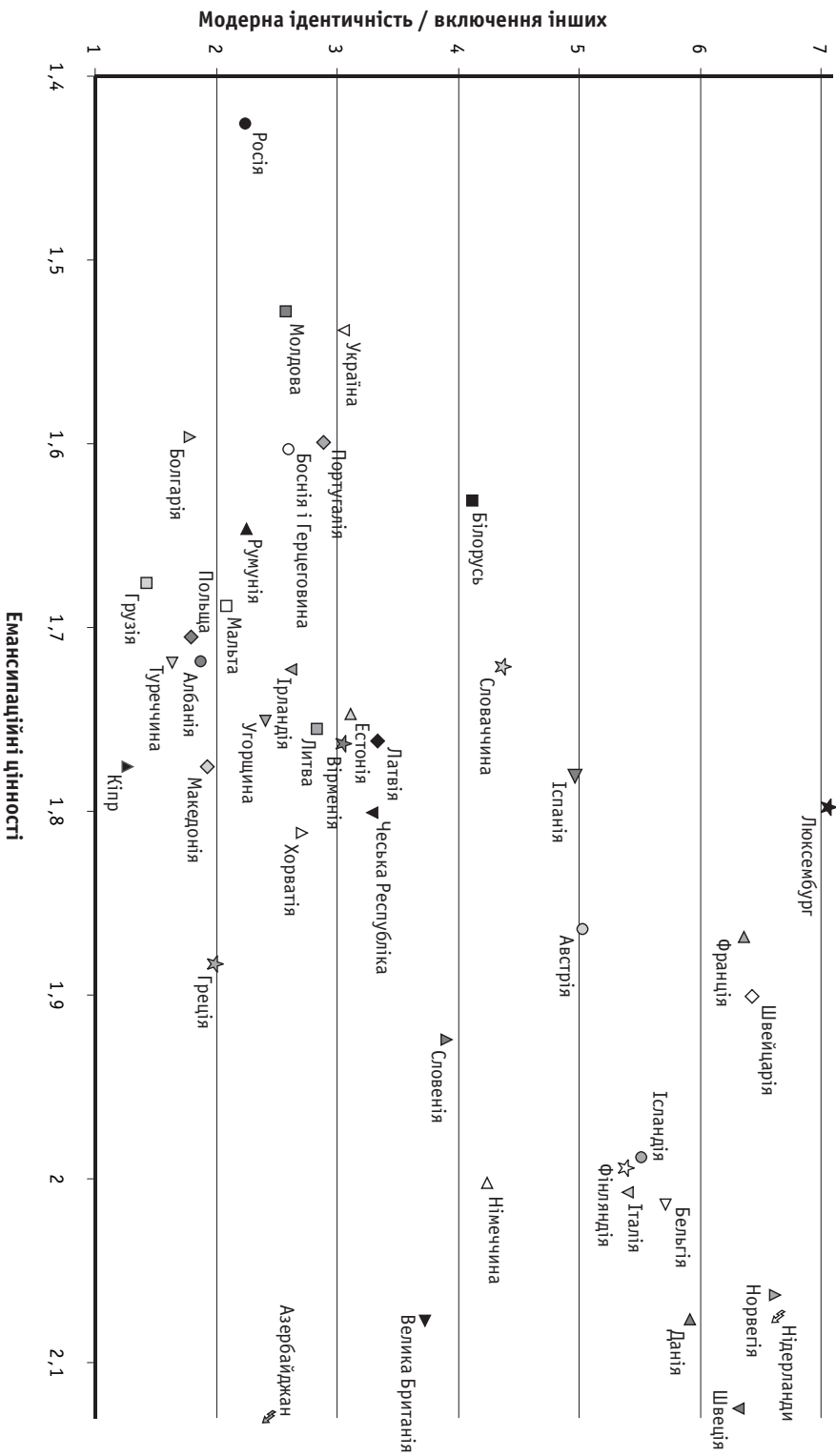

Рис. 2. Емансипаційні цінності та модерна ідентичність / тип включення інших в європейських країнах, 2008–2010 (за середніми показниками)
 Джерело: EVS (2011), European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File.

що, як видно з рисунка 2, не посідають провідних позицій у Європі, але мають успішний досвід економічної модернізації. Втім, соціокультурні особливості суспільств можуть справляти зворотний вплив і сприяти сталому економічному розвитку. Зрештою вони визначають важливі аспекти суспільного життя, наприклад, виникнення чи відвертання громадянських конфліктів, які, своєю чергою, мають зумовлювати економічне піднесення або занепад.

Таблиця 4

Кореляційний зв'язок економічних і соціокультурних показників у 42 європейських країнах, 2008–2010*

Оцінювані позиції	Індекс конкурентоспроможності 2007–2008	ВВП (ПКС) на душу населення, 2008 (міжнародний долар)	Емансипаційні цінності (середнє)	Модерна ідентичність / тип включення інших (середнє)	Важливість поваги до політичних інститутів і законів (середнє)	Важливість мати предків у країні (середнє)	Ставлення до індивідуальної відповідальності (середнє)	Ставлення до конкуренції (середнє)
Індекс конкурентоспроможності, 2007–2008	1	0,77	0,68	0,79	0,59	-0,72	-0,53	-0,002
ВВП (ПКС) на душу населення 2008 (міжнародний долар)		1	0,55	0,75	0,60	-0,75	-0,47	0,010
Емансипаційні цінності (середнє)			1	0,69	0,59	-0,59	-0,29	0,001
Модерна ідентичність / тип включення інших (середнє)				1	0,55	-0,97	-0,36	0,080
Важливість поваги до політичних інститутів і законів (середнє)					1	-0,43	-0,28	-0,010
Важливість мати предків у країні (середнє)						1	0,37	-0,080
Ставлення до індивідуальної відповідальності (середнє)							1	0,390
Ставлення до конкуренції (середнє)								1

* Статистично значимі коефіцієнти кореляції виділено жирним шрифтом.

Джерела: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File; International Monetary Fund, World Economic Outlook Database, April 2009; The Global Competitiveness Report 2009–2010, Geneva: World Economic Forum, 2009.

Поєднання соціокультурних вимірів із економічним контекстом узагальнено в таблиці 4. Економічний розвиток вимірюється фундаментальним показником ВВП на душу населення (в міжнародних доларах за паритетом купівельної спроможності) та інтегрованим індексом конкурентоспроможності, що розраховується Світовим економічним форумом (WEF) [International Monetary Fund, 2014; The Global Competitiveness Index, 2008]. Ці показники сильно взаємопов'язані між собою — коефіцієнт кореляції 0,77. У 2008 році, коли проводився польовий етап Європейського дослідження цінностей, Україна за показником ВВП (ПКС) випереджала серед європейських країн лише Албанію, Вірменію, Грузію та Молдову¹. Індекс конкурентоспроможності України був відносно кращим, і вона була попереду Румунії, Болгарії, Македонії та Боснії і Герцеговини.

Зазначені показники економічного розвитку в європейських країнах корелюють із соціокультурними вимірами модернізації. Помірний позитивний зв'язок існує між емансипаційними цінностями і ВВП на душу населення (0,55), а також індексом конкурентоспроможності (0,68). Вимога щодо поваги до політичних інститутів і законів країни для дійсного представника країни також позитивно корелює із ВВП на душу населення (0,6) та індексом конкурентоспроможності (0,59). Навпаки, вимога мати предків (вести свій родовід) у даній країні, щоб вважатися її справжнім громадянином, має негативну кореляцію з обома економічними показниками: $-0,75$ для ВВП на душу населення, $-0,72$ для індексу конкурентоспроможності.

Ставлення до індивідуальної відповідальності має помірний зв'язок з економічними показниками розвитку і слабкий — з емансипаційними цінностями та з модерною ідентичністю. Ставлення до конкуренції не пов'язане ані з економічними, ані з іншими соціокультурними показниками (помірний зв'язок є лише зі ставленням до індивідуальної відповідальності). Таким чином, у країнах, де є вищим рівень модерної ідентичності (включення інших), водночас вищим є рівень індивідуальної відповідальності та поширенішими емансипаційні цінності. Ці країни також мають краще економічне становище і вищу конкурентоспроможність.

Важливо, що узагальнений показник модерної ідентичності, який враховує можливі комбінації поєднання архаїчного і модерного ставлення, має суттєво вищі коефіцієнти кореляції з показниками економічного розвитку, ніж окреме оригінальне питання про громадянську сферу (важливість поваги до інститутів і законів): коефіцієнт кореляції з ВВП на душу населення дорівнює 0,75 (проти 0,6), а з індексом конкурентоспроможності — 0,79 (порівняно із 0,59). Це доводить, що саме модерна ідентичність, обмежена громадянською сферою, більшою мірою пов'язана з економічною ефективністю країни, ніж будь-які інші практики толерування і включення інших (архаїчні або змішані) самі по собі.

---

¹ Від 2014 року Україна має найнижчий показник у Європі.

Висновки

Отже, економічний розвиток є спорідненим із соціокультурними вимірами модернізації, що передбачає появу дедалі більшої кількості людей, які поділяють емансипаційні цінності, є здатними до критичного мислення і раціональної комунікації, відповідальними та активними за своєю громадянською позицією і демонструють готовність до включення інших безвідносно до їхньої культурно-національної ідентичності, якщо вони дотримуються норм і поважають інститути суспільства, в якому живуть. Водночас у всіх європейських суспільствах модерні соціокультурні елементи тою чи іншою мірою переплетені із традиційними уявленнями та практиками, уявлюваними у вигляді матеріалістичних ціннісних орієнтацій, патерналістських очікувань, протиставлення “своїх” і “чужих”, архаїчних практик включення, ґрунтованих на національно-територіальній ідентичності.

Аналіз даних продемонстрував, що в українському суспільстві за соціокультурними вимірами ціннісних орієнтацій, модерної ідентичності та ставлення до індивідуальної відповідальності, які є важливими для успішного розвитку, архаїчні елементи переважають над модерними, що створює ризики для процесу модернізації загалом. У результаті було визначено місце України в координатах емансипаційних цінностей і модерної ідентичності в загальноєвропейському контексті. Емансипаційні цінності в Україні, на відміну від розвинених країн, не пов’язані із громадянською ідентичністю. Утім, рівень громадянської ідентичності в Україні є близьким до середньоєвропейського значення і вищим, ніж у більшості країн Східної та Південної Європи, що могло би стати позитивним чинником для модернізації. На відміну від наявних підходів ми виявили, наскільки населення України поділяє установки саме модерної (на противагу архаїчній) готовності до включення інших у порівнянні з рештою європейських країн.

Було підтверджено, що фундаментальні показники економічного розвитку в європейських країнах мають позитивний зв’язок з емансипаційними цінностями, ставленням до індивідуальної відповідальності і, особливо, з модерним включенням на засадах громадянської ідентичності. Водночас ставлення до конкуренції не є релевантним індикатором. Тому його не варто використовувати для вимірювання потенціалу модернізації в Україні [Ціннісна складова, 2014: с. 116]. Модерна громадянська ідентичність може сприяти зростанню довіри й поширенню кооперативної поведінки, а також запобігати громадянським конфліктам, що виникають на підставі різних етнічних, територіальних та інших локальних ідентичностей.

Таким чином, порівняльний аналіз соціокультурних вимірів модернізації доповнює інші дослідження інституціональних і економічних процесів і дає змогу краще оцінити перспективи й перешкоди розвитку України на шляху модернізації. Було продемонстровано як важливість ціннісного виміру модернізації, так і суттєве значення виміру громадянської ідентичності, що залишалося поза фокусом наявних досліджень.

Можна зробити висновок, що поступ українського суспільства і підвищення конкурентоспроможності економіки є більш імовірними за умов поширення поваги до закону і суспільних інститутів без виключення за принципом кровного зв'язку, “кумівства”, походження і поділу на “своїх” і “чужих”. Це не лише вимога модернізації, а й умова виживання у глобальному світі.

Джерела

Базові культурні особливості українського суспільства і можливості їх використання для соціально-економічного розвитку [Електронний ресурс] : наук. доповідь / О.П. Шестаковський, Є.В. Білоус ; за ред. О.М. Балакіревої ; НАН України, ДУ “Ін-т екон. та прогнозув. НАН України”. — К., 2015. — 36 с. — Режим доступу : http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2015/01/Dop_Balakireva2015W.pdf.

Головаха Є. Модернізація й зміна системи цінностей в українському суспільстві / Є.І. Головаха // Економіка і прогнозування. — 2013. — № 1. — С. 130–131.

Дробижева Л.М. Возможность совместимости гражданской и этнической идентичности / Л.М. Дробижева // Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформаций. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2007. — С. 115–127.

Коваліско Н. Соціальна ідентичність як чинник соціальної стратифікації / Н. Коваліско // Соціальна психологія. — 2006. — № 4. — С. 94–106.

Коржов Г. Территориальные идентичности: концептуальные интерпретации в современной зарубежной социологической мысли / Г. Коржов // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2010. — № 3. — С. 107–124.

Лібанова Е. Ціннісні орієнтації та соціальні реалії українського суспільства / Е.М. Лібанова // Економіка України. — 2008. — № 10. — С. 120–136.

Магун В.С. Жизненные ценности населения: сравнение Украины с другими европейскими странами / В.С. Магун, М.Г. Руднев // Вестник общественного мнения. — 2007. — № 3. — С. 21–34.

Макеєв С.А. Социальные идентификации и идентичности / Макеєв С.А., Оксамитная С.Н., Швачко Е.В. — К. : Ін-т соціології НАН України, 1996. — 185 с.

Пелагеша Н. Україна у смислових війнах постмодерну: трансформація української національної ідентичності в умовах глобалізації / Пелагеша Н. — К. : НІСД, 2008. — 288 с.

Распутывание связей между культурой и институтами на примере эмансипации человечества / [Вельцель К., Инглхарт Р., Александер Э., Понарин Э.] // Журнал социологии и социальной антропологии. — 2012. — № 15(4). — С. 12–43.

Рушійні сили небажаних реформ: уроки українського перехідного періоду / [Володимир Дубровський, Януш Ширмер, Вільям Грейвс-Третій, Євген Головаха та ін.] // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2010. — № 1. — С. 106–127.

Савельєв Ю.Б. Участь як прояв соціального включення в процесі модернізації: Україна в європейському контексті (1999–2010 роки) / Ю.Б. Савельєв // Український соціум. — 2013. — № 2 (45). — С. 77–98.

Савельєв Ю.Б. Емансипаційні цінності і толерантність в контексті модернізації українського суспільства / Ю.Б. Савельєв // Український соціум. — 2015. — № 1. — С. 68–81.

Савельєв Ю.Б. Суперечності концепції соціального виключення і включення: вплив соціально-політичного дискурсу на соціологічні теорії / Ю.Б. Савельєв // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Соціологія. — 2012. — Вип. 3. — С. 33–41.

Савельєв Ю.Б. Соціальне включення та ексклюзія як форми взаємодії в суспільстві: евристичний потенціал соціологічних концепцій / Ю.Б. Савельєв // Український соціум. — 2015. — № 4 (55). — С. 61–74.

Ціннісна складова модернізаційних процесів у сучасному соціумі України: [кол. моногр.] / [Балакірева О.М., Геєць В.М., Сіденко В.Р. та ін.]; НАН України, ДУ “Ін-т екон. та прогнозув. НАН України”. — К., 2014. — 340 с.

Acemoglu D. The colonial origins of comparative development: An empirical investigation / Daron Acemoglu, Simon Johnson, James A. Robinson // *American Economic Review*. — 2001. — Vol. 91 (5). — P. 1369–1401.

Acemoglu D. Institutions as Fundamental Determinants of Long-Run Growth / Daron Acemoglu, Simon Johnson, James A. Robinson // *Handbook of Economic Growth, Volume 1A*, edited by Philippe Aghion and Steven Durlauf. — Amsterdam : Elsevier, 2005. — P. 386–472.

Acemoglu D. Why Nations Fail : The Origins of Power, Prosperity, and Poverty / Daron Acemoglu, James A. Robinson. — 1st ed. — N.Y. : Crown Publishers, 2012. — 544 p.

Alexander J.C. Core Solidarity Ethnic Outgroup, and Social Differentiation: A Multi-dimensional Model of Inclusion in Modern Societies / Jeffrey C. Alexander // *National and ethnic movements* / ed. by Jacques Dofny and Akinsola Akiwowo. — Beverly Hills, Calif. & London : Sage Publications, 1980. — P. 5–28.

EVS (2011). European Values Study 1981–2008 [Electronic resource]. Longitudinal Data File. GESIS Data Archive, Cologne, Germany, ZA4804 Data File Version 2.0.0 (2011-12-30) DOI:10.4232/1.11005. — Access mode : <http://zacat.gesis.org/webview/index.jsp?object=http://zacat.gesis.org/obj/fCatalog/Catalog5>.

Geertz C. The interpretation of cultures: Selected essays / Clifford Geertz. — N.Y. : Basic Books, 1973. — 470 p.

Inglehart R. Changing Mass Priorities. The Link between Modernization and Democracy / R. Inglehart, C. Welzel // *Perspectives on Politics*. — 2010. — Vol. 8, № 2. — P. 551–567.

Inglehart R. How Development Leads to Democracy: What We Know about Modernization Today / R. Inglehart, C. Welzel // *Foreign Affairs*. — 2009. — Vol. 8, № 2, March/April. — P. 33–41.

Inglehart R. Modernization, Cultural Change and Democracy : The Human Development Sequence / Ronald Inglehart, Christian Welzel. — Cambridge : Cambridge University Press, 2005. — 333 p.

International Monetary Fund. World Economic Outlook Database [Electronic resource]. — 2014. — October. — Access mode : <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2014/02/weodata/download.aspx>.

Kivisto P. Multiculturalism in a global society / Peter Kivisto. — Oxford, UK ; Malden, MA : Blackwell Pub., 2002. — 228 p.

Messner J.J. Fragile States Index 2015 [Electronic resource] / J.J. Messner, Nate Haken, Patricia Taft, Hannah Blyth. — Washington, D.C. : The Fund for Peace, 2015. — Access mode : <http://library.fundforpeace.org/library/fragilestatesindex-2015.pdf>.

North D. Violence and social orders: a conceptual framework for interpreting recorded human history / North Douglass C., John Joseph Wallis, Barry R. Weingast. — Cambridge University Press, 2009. — 309 p.

Reevaluating the modernization hypothesis / [Daron Acemoglu, Simon Johnson, James Robinson, Pierre Yared] // *Journal of Monetary Economics*. — 2009. — Vol. 56, № 8. — P. 1043–1058.

Savelyev Yu. Multidimensional Modernity: Essential Features of Modern Society in Sociological Discourse // *Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences*. — 2013. — Vol. 6, № 11. — P. 1673–1691.

Savelyev Yu. Modernization and Variations in Emancipative Values in European Societies in 1995–2008: Test of Inglehart’s Socialization Hypothesis [Electronic resource] /

Yuriy Savelyev ; Higher School of Economics Research Paper No. WP BRP 48/SOC/2014
SERIES: SOCIOLOGY // Social Science Research Network (SSRN). – 2014. – Access
mode : http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2479869##.

Shcherbak A. The Impact of Tolerance on Economic Modernization in a Comparative
Perspective / A. Shcherbak // Foresight-Russia. – 2013. – Vol. 7 (4). – P. 6–15.

The Global Competitiveness Index 2007–2008 [Electronic resource] / [Schwab K.,
Porter M. et al.]. – Geneva : World Economic Forum, 2008. – Access mode :
<http://www.weforum.org/pdf/gcr/2008/rankings.pdf>.

Welzel C. The theory of human development: A cross-cultural analysis / Welzel C.,
Inglehart R., Klingemann H-D. // European Journal of Political Research. – 2003. – Vol. 42. –
P. 341–379.